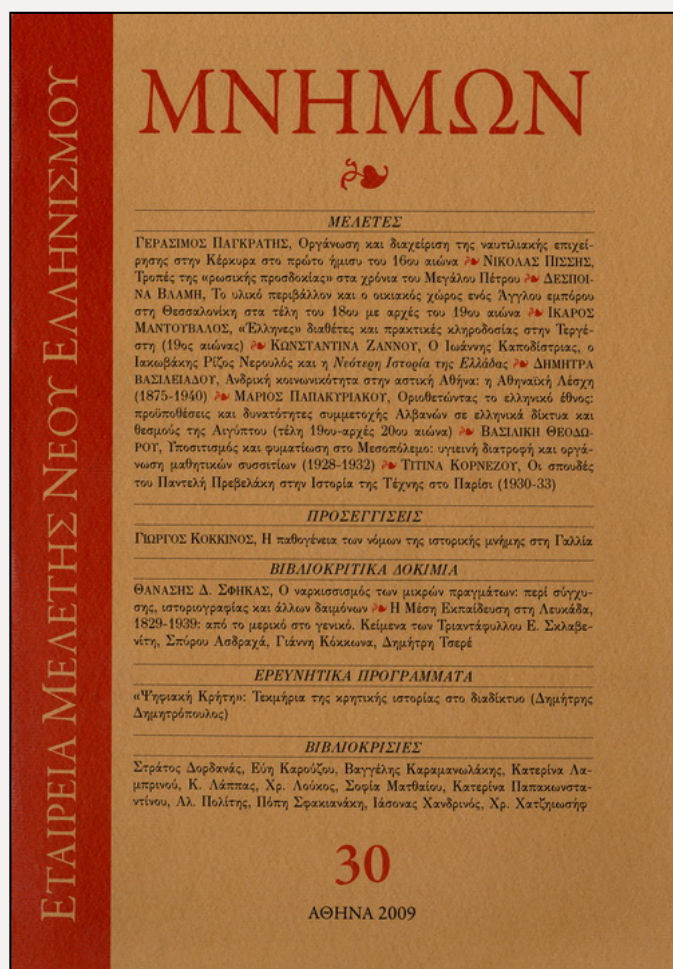

Μνήμων

Τομ. 30, 2009

«Ψηφιακή Κρήτη»: Τεκμήρια της κρητικής ιστορίας στο διαδίκτυο

Δημητρόπουλος Δημήτρης

<http://dx.doi.org/10.12681/mnimon.56>

Copyright © 2009

To cite this article:

Δημητρόπουλος, Δ. (2011). «Ψηφιακή Κρήτη»: Τεκμήρια της κρητικής ιστορίας στο διαδίκτυο. *Μνήμων*, 30, 359-364. doi:<http://dx.doi.org/10.12681/mnimon.56>

Ερευνητικά προγράμματα

«Ψηφιακή Κρήτη»: Τεκμήρια της κρητικής ιστορίας στο διαδίκτυο

Το τελευταίο διάστημα ζούμε στη δίνη αλλεπάλληλων αποκαλύψεων διασπάθισης του δημόσιου χρήματος, των ελληνικών και ευρωπαϊκών πόρων. Ο ορυμαγδός που ξέσπασε, όταν ήρθε στην επιφάνεια αυτή η κατασπατάληση, τείνει όμως δυστυχώς να κρύψει και σημαντικά έργα που υλοποιήθηκαν. Τα εξαιρετικά αποτελέσματα των έργων αυτών αποδεικνύουν τις δυνατότητες του επιστημονικού δυναμικού και επιτρέπουν να αχνοφανεί το διαφορετικό τοπίο που θα μπορούσε να διαμορφωθεί εάν οι προτεραιότητες ήταν άλλες. Στο σημείωμα αυτό θα ήθελα να αναφερθώ με συντομία σε ένα τέτοιο «καλό» έργο, το πρόγραμμα του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών: «Ψηφιακή Κρήτη. Μεσογειακές Πολιτισμικές Διαδρομές» (ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://digitalcrete.ims.forth.gr>), που υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Κοινωνία της Πληροφορίας» (Παιδεία και Πολιτισμός. Τεκμηρίωση, αξιοποίηση και ανάδειξη του Ελληνικού Πολιτισμού).

Ο λόγος που παρέθεσα τον σχοινοτενή τίτλο του προγράμματος ήταν για να επισημανθεί ήδη μια «ιδρυτική» ανωμαλία. Η «Κοινωνία της Πληροφορίας» και η «Ψηφιακή Σύγκλιση» που την διαδέχτηκε, επέτρεψαν να διατεθεί ελεύθερα στο διαδίκτυο, να διαχυθεί τελικά στην κοινωνία, ένας τεράστιος όγκος πληροφοριών και γνώσης. Κάποτε αυτό έγινε με ανεπαρκή τρόπο, κάποτε άναρχα και χωρίς σαφείς ιεραρχήσεις των αναγκών, κάποτε ακολουθώντας ως μόνες προδιαγραφές αυτές του εθνικού σπορ, της αρπαχτής. Παρόλα αυτά, παρήχθη και σημαντικός γνωστικός και τεκμηριωτικός πλούτος, που έχει σημάνει —τουλάχιστον στον τομέα των ανθρωπιστικών επιστημών— μια

πραγματική επανάσταση στις δυνατότητες αναζήτησης, τεκμηρίωσης και πληροφόρησης. Ταυτόχρονα όμως, στα προγράμματα αυτά βρήκαν στέγη «ψευδωνύμως» και μακράς πνοής ερευνητικές εργασίες. Εδώ, η ευρηματικότητα της επιστημονικής κοινότητας κλήθηκε να υπερκεράσει τη χρόνια υποχρηματοδότηση και την παγερή κρατική αδιαφορία απέναντι στην επιστημονική έρευνα, και κατόρθωσε να εντάξει ερευνητικά προγράμματα σε έργα απλής ψηφιοποίησης, προκειμένου να εξασφαλιστούν οι αναγκαίοι πόροι που δεν ήταν διαθέσιμοι με άλλο τρόπο. Έστω και έτσι όμως, το αποτέλεσμα σε αρκετές περιπτώσεις υπήρξε πολλαπλά ωφέλιμο, αφού έδωσε τη δυνατότητα σε πανεπιστήμια, ερευνητικά ιδρύματα και άλλους επιστημονικούς φορείς να καταστήσουν κοινό κτήμα τμήματα του έργου που επιτελούν. Εκκρεμεί μάλιστα νομίζω η δημιουργία από τον φορέα χρηματοδότησης των έργων αυτών ενός δικτυακού τόπου που θα φιλοξενεί έναν καλά σχεδιασμένο κατάλογο όσων έχουν πραγματοποιηθεί και των ηλεκτρονικών διευθύνσεών τους, διότι σήμερα, όπως είναι διάσπαρτα και στεγασμένα σε ποικίλους φορείς, χάνονται μέσα στον όγκο των ποικιλώνυμων ιστοσελίδων και παραμένουν συχνά άγνωστα ακόμη και σε αναγνώστες εξοικειωμένους με την αναζήτηση στο διαδίκτυο.

Η «Ψηφιακή Κρήτη» είναι ένας θησαυρός γνώσεων που καλύπτει εκφάνσεις της ιστορικής διαδρομής της Κρήτης από την προϊστορική εποχή μέχρι τη σύγχρονη περίοδο. Αποτελείται από έξι διακριτά πληροφοριακά συστήματα: α) Ψηφιακός αρχαιολογικός άτλαντας της Κρήτης, όπου σε ειδικά σχεδιασμένες επιφάνειες παρέχονται αρχαιολογικές, γεωγραφικές

και περιβαλλοντικές πληροφορίες από την προϊστορική έως τη ρωμαϊκή περίοδο (επιστημονικός υπεύθυνος Απ. Σαρρής). β) Τράπεζα δεδομένων για τη Δυτική Τέχνη στην Κρήτη την εποχή της Βενετοκρατίας, η οποία παρέχει πληροφοριακό υλικό κυρίως για τη γλυπτική και τις γραπτές μαρτυρίες που αφορούν τη Δυτική τέχνη (επ. υπεύθυνη Όλγα Γκράτσιου). γ) Τράπεζα δεδομένων για τον Δομήνικο Θεοτοκόπουλο, στην οποία, όπως φαίνεται από ενδεικτικές καρτέλες που έχουν αναρτηθεί, θα περιλαμβάνεται το σύνολο των έργων του ζωγράφου, συνοδευόμενων από τα σχόλια των μελετητών του. δ) Τράπεζα πληροφοριών για την Κρήτη στην οθωμανική περίοδο η οποία περιλαμβάνει πληροφοριακό υλικό για τους οικισμούς και την κατοίκηση, τα οθωμανικά μνημεία και τις οθωμανικές επιτύμβιες στήλες και το οθωμανικό αρχειακό υλικό του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης στα Χανιά (επ. υπεύθυνοι Αντ. Αναστασόπουλος, Ηλ. Κολοβός). ε) Τράπεζα δεδομένων για την ιστορία των πόλεων της Κρήτης στα νεότερα χρόνια, με τεκμηριωτικό υλικό που προκύπτει από την αποδελτίωση πράξεων συμβολαιογράφων του Ρεθύμνου στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, των επαγγελματιών οδηγών του Γ. Ιγγλέση των ετών 1911 και 1920 και των καταγραφών της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων του νομού Ρεθύμνης (επ. υπεύθυνος Χρ. Λούκος). στ) Το έργο «Μουσικές διαδρομές» που αναδεικνύει πρωτογενές εθνογραφικό υλικό σχετικό με τη μουσική παράδοση του βιολιού και της λύρας στην Κρήτη (επ. υπεύθυνοι Χρ. Τερζής, Ειρήνη Θεοδοσοπούλου).

Όπως φαίνεται εύκολα από μια πρόχειρη περιήγηση στο υλικό της «Ψηφιακής Κρήτης», κάτω από τον παραπάνω τίτλο έχει βρει στέγη μια βεντάλια ερευνητικών έργων που εκτελούνται στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών. Τα έργα αυτά μπορεί να μην παρέχουν μια συνεκτική εικόνα, διότι το

καθένα από αυτά εστιάζει σε ένα ειδικό αντικείμενο, με αποτέλεσμα να μην καλύπτονται όλες οι εκφάνσεις της ιστορίας της Κρήτης, η οποία αποτελεί και τον μεταξύ των έργων συνεκτικό δεσμό. Συγκροτούν όμως ένα έγκυρο και επιστημονικά ελεγμένο πολύεδρο όψεων της ζωής και του πολιτισμού στην Κρήτη στη διαχρονία, καθώς και μια πολύτιμη δέσμη εργαλείων, χρήσιμη σε κάθε ενδιαφερόμενο και προνομιακά στον μελετητή των ανθρωπιστικών επιστημών.

Εξίσου σημαντική είναι άλλη μια παράπλευρη ωφέλεια: η εκτέλεση των έργων αυτών έδωσε την ευκαιρία σε σημαντικό αριθμό μεταπτυχιακών φοιτητών, νέων επιστημόνων, να έρθουν σε επαφή με την ερευνητική προσπάθεια, μέσω της εμπλοκής τους στη συγκέντρωση τεκμηριωτικού υλικού και στην τροφοδότηση των ηλεκτρονικών εφαρμογών. Ανάλογα χαρακτηριστικά συγκεντρώνουν και άλλες ανάλογες ψηφιακές εφαρμογές επιστημονικών φορέων, όπως ο «Πανδέκτης» (<http://pandektis.ekt.gr>) που δημιουργήθηκε από τα τρία ανθρωπιστικά ινστιτούτα (IEPA, IBE, INE) και το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Ο «Πανδέκτης» υστερεί επίσης και αυτός σε συνοχή, προσφέρει όμως δεξιαμενές πληροφοριών, τροφοδοτούμενες από ερευνητικές εργασίες που είχαν βρεθεί στο επίκεντρο τεκμηριωτικών δράσεων των Ινστιτούτων, οι οποίες καλύπτουν μια ευρεία θεματολογία. Η υψηλή επισκεψιμότητα των ψηφιακών αυτών εφαρμογών συνιστά μια καλή απόδειξη της χρησιμότητας και της αποδοχής που έτυχαν από ένα κοινό που δεν περιορίζεται μόνο στους ειδικευμένους θεράποντες κάθε αντικειμένου.

Στο πλαίσιο ενός σημειώματος όπως αυτό, είναι ανέφικτο ακόμη και να διεξέλθει κάποιος όλες τις τράπεζες δεδομένων που φιλοξενεί η «Ψηφιακή Κρήτη». Στις γραμμές που ακολουθούν θα ήθελα να κάνω μερικά σχόλια για την ηλεκτρονική εφαρμογή που έχει ως θέμα την κατοίκηση της Κρήτης στα χρόνια της οθωμα-

νικής κυριαρχίας, την οποία επιμελήθηκε ο Ηλίας Κολοβός, με τη συνεργασία των Γ. Βίδρα, Δ. Κάκου, Π. Κροκίδα, Κ. Κωνσταντά, Στ. Πούλιου και Κατερίνας Στάθη. Να διευκρινίσω όμως προκαταρκτικά ότι, κατά τη γνώμη μου, οι βάσεις δεδομένων παρέχουν ένα σώμα πληροφοριών ικανό να ενημερώσει ή ακόμη και να παράσχει ερεθίσματα ικανά να διευρύνουν τον προβληματισμό του χρήστη. Είναι λοιπόν σπουδαία εργαλεία δουλειάς, δεν υποκαθιστούν εντούτοις τη μελέτη, που οφείλει να αξιοποιήσει με κριτικό βλέμμα όσα δεδομένα έχουν στεγαστεί στην όποια βάση δεδομένων.

Ο επισκέπτης αυτής της τράπεζας δεδομένων, της «Ψηφιακής Κρήτης», μέσω μιας εισαγωγικής σελίδας πολλαπλών επιλογών, μπορεί να αναζητήσει πληροφορίες για την κατοίκηση της Κρήτης.¹ Η αναζήτηση βασίζεται στο κατοικημένο σημείο (πόλη, χωριό, μετόχι), το οποίο αποκαθίσταται στον χάρτη του νησιού, εντασσόμενο όπου είναι εφικτό στις σύγχρονες διοικητικές ενότητες (νομός, επαρχία, καποδιστριακός δήμος). Ταυτόχρονα αναπλάθεται το προφίλ του οικισμού μέσα από μια δέσμη πληροφοριών που αφορούν τη γεωγραφική και διοικητική του θέση, το υψόμετρο, τις ποικίλους χαρακτήρα και προέλευσης μαρτυρίες για τον πληθυσμό, το θρήσκευμα των κατοίκων, την αντοχή του οικισμού στο πέρασμα του χρόνου, το φορολογικό του καθεστώς στην οθωμανική περίοδο. Συγκεντρώνονται επίσης σε

ειδικό πεδίο ιστορικά στοιχεία για τον οικισμό, τα οποία δεν περιορίζονται μόνο στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας αλλά επεκτείνονται σε προγενέστερες και μεταγενέστερες εποχές. Η τεκμηρίωση των ιστορικών αυτών πληροφοριών διευθετείται στην οικεία θέση και σε χωριστό πεδίο όπου καταγράφεται η σχετική βιβλιογραφία. Παράλληλα δίνονται στοιχεία για την ονομασία του οικισμού, τις παραλλαγές της στις πηγές της εποχής και τις μεταβολές στην ονομασία που προέκυψαν από επίσημες πράξεις.

Ο σχεδιασμός της ψηφιακής εφαρμογής επιτρέπει αναζητήσεις με τη χρήση πολλαπλών κριτηρίων όπως: την πρώτη αναφορά ύπαρξης του οικισμού, τη διατήρηση ή την παύση της κατοίκησης και την εγκατάλειψή του, τη θρησκευτική ταυτότητα των κατοίκων, τη μινεία εξισλαμισμού ή εκχριστιανισμού. Οι συνδυασμοί ορισμένων από τα κριτήρια αυτά με δεδομένα που αφορούν τη διοικητική ένταξη, τη χρονολογική υπαγωγή, ή τη γεωφυσική θέση αποδίδουν εξαιρετικά ενδιαφέρουσες και πρωτότυπες πληροφορίες για το οικιστικό δίκτυο και την ιστορική διαδρομή των οικισμών της Κρήτης στα νεώτερα χρόνια και παρέχουν πολλαπλά ερεθίσματα για περαιτέρω έρευνα και προβληματισμό. Για του λόγου το αληθές, ας σταχυολογήσουμε, ανάμεσα σε πλήθος άλλων, ένα-δυο παραδείγματα, τα οποία μας δίνουν τη δυνατότητα να δούμε μια απλή περιήγηση στην πλούσια αυτή τράπεζα δεδομένων.

Στην ψηφιακή εφαρμογή αναδεικνύεται ένα πανόραμα του οικιστικού πλέγματος της Κρήτης όπως αποτυπώνεται σε ιστορικές πηγές που χρονολογούνται από τον 17ο μέχρι τον 19ο αιώνα. Έχει επιλεγεί οι κατοικημένες θέσεις να διακριθούν σε πόλεις, χωριά και μετόχια. Η διάκριση αυτή είναι ίσως λειτουργική στην περίπτωση της Κρήτης, θέτει όμως και ένα ζήτημα ορίου ανάμεσα σε κάθε κατηγορία. Για τα μετόχια, στα οποία θα επανέλθουμε και λίγο παρακάτω, η ένταξη στην ομώνυμη κατηγορία ανασύρεται από πηγές της

1. Ας σημειωθεί ότι η μελέτη της ιστορίας των οικισμών της Κρήτης έχει πλουτιστεί τα τελευταία χρόνια με μελέτες που καταπιάνονται με το θέμα αυτό. Ενδεικτικά: Στ. Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων (Μητροών των οικισμών)*, τ. 1-2, Ηράκλειο 1991· Ν. Ανδριώτης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Ανατολικής Κρήτης (16ος-19ος αι.)*, Ηράκλειο 2006· Ευαγγελία Μπαλτά, Mustafa Oğuz, *Το οθωμανικό κτηματολόγιο του Ρεθύμνου tapu tahrir 822*, Ρέθυμνο 2007.

εποχής. Η απόδοση όμως της ιδιότητας της πόλης στον Άγιο Νικόλαο (μαζί με τις: Ιεράπετρα, Ρέθυμνο, Σητεία, Χάνδακα, Χανιά) μπορεί να δικαιολογηθεί μόνο από την εκ των υστέρων οικιστική του συγκρότηση, αφού σύμφωνα με τα στοιχεία που αποδελτιώνονται στη βάση, το 1671 έχει 42 υπόχρεους καταβολής κεφαλικού φόρου, ενώ στην απογραφή του 1881 καταγράφονται 95 κάτοικοι, αριθμοί δηλαδή που πόρρω απέχουν από το να χαρακτηρίζουν μια πόλη. Ίσως εδώ θα μπορούσε να αποδειχτεί πρόσφορη η υιοθέτηση ενός ενιαίου όρου, όπως του οικισμού, για τις πόλεις και τα χωριά.

Όπως επιβεβαιώνεται από τις εγγραφές της «Ψηφιακής Κρήτης» και τον σχετικό ψηφιακό χάρτη, το νησί είχε πυκνό δίκτυο οικισμών. Στη βάση καταγράφονται συνολικά 1.696 οικισμοί, οι οποίοι κατανέμονται στους τέσσερις σημερινούς νομούς του νησιού με την αναλογία που παρουσιάζεται στον πίνακα 1. Σημειώνονται επίσης στον πίνακα οι ποσοτικές αποτιμήσεις όσων οικισμών εμφανίζονται στην ηλεκτρονική βάση ως εγκαταλελειμμένοι, καθώς και ο αιώνας που συνέβη η ερήμωση, στις περιπτώσεις εκείνες που εντοπίστηκε σχετική πληροφορία.

Τα αριθμητικά δεδομένα λοιπόν υποδεικνύουν πληθώρα οικισμών να έχουν εγκαταλειφθεί στο πέρασμα του χρόνου, εφόσον αγγίζουν το 37% του συνόλου (στο νομό Ηρακλείου μάλιστα το 46%). Νομίζω όμως εδώ απαιτείται περίσκεψη, διότι

η εικόνα αυτή κατά πάσα πιθανότητα είναι παραπλανητική. Η πλειονότητα των ερημώσεων εμφανίζεται να συνέβη τον 17ο αιώνα. Μια εύκολη, αβασάνιστη, εξήγηση θα μπορούσε να αποδώσει το φαινόμενο στην οθωμανική κατάκτηση. Μια πιο συστηματική εξέταση όμως μπορεί να φώτιζε το θέμα από άλλη πλευρά. Για παράδειγμα, η εξαφάνιση των οικισμών αυτών από τα φορολογικά κατάστιχα, που αποτελούν τις βασικές διαθέσιμες πηγές, ενδέχεται να είναι γραφειοκρατική, λογιστική και όχι πραγματική. Να οφείλεται δηλαδή στις παρεμφερείς μεν, διακριτές δε, μεθόδους καταγραφής από τους νέους κυρίαρχους, οι οποίες οδήγησαν σε σύμπτυξη υπό κοινό όνομα κάποιων μικρών οικιστικών πυρήνων ή σε υιοθέτηση νέων ονομάτων. Συχνά άλλωστε στη βάση δηλώνεται ως χρονολογία ερήμωσης ουσιαστικά η χρονολογία που έχουμε την τελευταία αναφορά του χωριού. Η πληροφορία αυτή δηλώνει την τελευταία γραπτή παρουσία του· καθώςσον όμως οι πηγές που προσφέρονται για συστηματική αποδελτίωση των οικισμών είναι περιορισμένες, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο η σιωπή για κάποιο χωριό να δηλώνει απλώς τη μη καταγραφή του και όχι την ερήμωσή του.

Η ασάφεια των πηγών σχετικά με τον γεωγραφικό εντοπισμό των οικισμών επιτείνει το πρόβλημα της ταύτισής τους. Ένας μελλοντικός ενδελεχής έλεγχος ίσως επιτρέψει την ταύτιση συνώνυμων οικι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Εποχή ερήμωσης

Νομός	Οικισμοί	Εγκαταλελειμμένοι	%	17ος	18ος	19ος
Ηρακλείου	600	276	46,0	132	34	50
Λασιθίου	229	62	27,1	27	6	8
Ρεθύμνης	329	105	31,9	57	5	15
Χανίων	538	176	32,7	29	1	22
Σύνολο	1696	619	36,5	245	46	95

σμών του ίδιου νομού, από τους οποίους ο ένας μνημονεύεται ως εγκαταλελειμμένος.² Ανάλογα θα μπορούσε ίσως να αφαιρεθεί η σήμανση του ερμηωθέντος από κάποιους οικισμούς για τους οποίους η διαθέσιμη μαρτυρία περιορίζεται στην εκδίωξη του μουσουλμανικού πληθυσμού στα τέλη του 19ου αιώνα, ο οικισμός όμως συνεχίζει να καταγράφεται έστω και με λιγοστό πληθυσμό στις απογραφές του 20ού αιώνα.³ Ενστάσεις από την άλλη πλευρά θα μπορούσε να εγείρει και το πεδίο που αφορά στην πρώτη αναφορά του οικισμού. Έχω την εντύπωση ότι ούτως ή άλλως η αναζήτηση συνέχειας ενός οικισμού από την αρχαιότητα είναι επίφοβη. Επιπροσθέτως όμως το γεγονός ότι η αναζήτηση στη βάση δεδομένων όσων κρητικών οικισμών εντοπίζεται η πρώτη μνεία στην αρχαιότητα, στην αραβική και στη βυζαντινή περίοδο αποδίδει 10, 2 και 23 οικισμούς αντιστοίχως, συνιστά μια ισχυρή ένδειξη της περίσκεψης με την οποία πρέπει να αντιμετωπίζεται η ποσοτική αποτίμηση των αποδελτιώσεων αυτών.

Την υπερτίμηση των ερμηωμένων χωριών ενδεχομένως επιτείνει η ύπαρξη των μετοχίων, των «μικροτάτων χωριδίων» όπως τα χαρακτηρίζει ο Ν. Σταυράκης,⁴ ενός δηλαδή υβριδικού οικιστικού μορφώματος που απαντά στην Κρήτη, κατ' αναλογία με τα μετόχια των μοναστηριών και έχει ασαφή διοικητική υπόσταση. Στην «Ψηφιακή Κρήτη» έχουν καταγρά-

φεί 126 οικισμένες θέσεις υπό την ένδειξη μετόχια, από τα οποία δηλώνεται ότι κατοικούνται σήμερα μόνο τα 11, και αυτά όμως στην καλύτερη περίπτωση αριθμούν λίγες δεκάδες κατοίκων.⁵ Τα υπόλοιπα όμως εγκαταλείφθηκαν από τους κατοίκους τους ή απλώς έπαψαν να καταγράφονται διότι ενσωματώθηκαν στο χωριό «μητρόπολη» στο οποίο ανήκαν; Νομίζω ότι και εδώ η βάση δεδομένων σκιαγραφεί το πλαίσιο του ερωτήματος. Μια συστηματική έρευνα θα ήταν απαραίτητη για να καταδειχθούν οι πραγματικές διαστάσεις της ερήμωσης των μετοχίων.

Ο συνδυασμός των κριτηρίων αναζήτησης που επιτρέπει η τράπεζα δεδομένων αποδίδει εξαιρετικά ενδιαφέροντα αποτελέσματα σε πλήθος θεμάτων, όπως: τον συσχετισμό του υψόμετρου με το θρήσκευμα των κατοίκων, της ερήμωσης των οικισμών με το υψόμετρο, της γεωγραφικής θέσης με τις μαρτυρίες εξισλαμισμών ή εκχριστιανισμών κλπ. Τα δεδομένα αυτά θα ήταν ακόμη πιο εντυπωσιακά εάν συνδέονταν με τους χάρτες της «Ψηφιακής Κρήτης», οι οποίοι όμως στον δικό μου τουλάχιστον υπολογιστή κατά κανόνα δεν «άνοιγαν» για τεχνικούς λόγους. Στις τεχνικές παρατηρήσεις θα μπορούσαν να προστεθούν και κάποιες άλλες: η υποχρέωση για παράδειγμα του χρήστη να επιστρέφει μετά από κάθε αναζήτηση στην αρχική σελίδα, δεν διευκολύνει όσους θα ήθελαν να δουλέψουν συστηματικά με τη βάση δεδομένων. Παρατηρήσεις όμως σαν τις παραπάνω σε καμία περίπτωση δεν σκιαζουν τη σημασία της δουλειάς που πραγματοποιήθηκε. Κατά τη γνώμη μου, όπως ειπώθηκε και στην αρχή αυτού του σημειώματος, οι συντελεστές της επιτέλεσαν πραγματικά σπουδαίο έργο και παρέδωσαν στους ερευνητές και σε κάθε ενδιαφερόμενο ένα πολύτιμο εργαλείο ιστορικής γνώσης. Παράλληλα, σε τράπεζες δεδομένων όπως αυτή αποτελεί

2. Τυχαιά σημειώνουμε στο νομό Ρεθύμνου χωριά όπως τα: Αλιάκες, Καμάρι, Λοχριά, Χωριδάκι κ.ά.

3. Για παράδειγμα, από τους 8 οικισμούς του νομού Λασιθίου που φέρονται να εγκαταλείφθηκαν τον 19ο αιώνα τουλάχιστον οι 4 (Βόιλας, Ζάκανθος, Λαμνώνι, Λουτράκι) εμφανίζονται, αν και με ελάχιστο πληθυσμό, σε απογραφές του 20ού αιώνα. Βλ. πρόχειρα Ν. Ανδριώτης, *Πληθυσμός και οικισμοί*, ό.π., σ. 511, 514, 517, 518.

4. Ν. Σταυράκης, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης*, Αθήνα 1890, σ. 172.

5. Εξάιρεση οι Κουρούνες Μιραμπέλου που το 1981 είχαν 104 κατοίκους.

νομίζω αναγκαιότητα η αξιοποίηση του βασικού πλεονεκτήματος που διέπει τις ψηφιακές εφαρμογές και το διαδίκτυο: η εύκολη, γρήγορη και με χαμηλό κόστος δυνατότητα αναθεωρήσεων, διορθώσεων, συμπληρώσεων και προσθηκών. Στην κατεύθυνση αυτή όσοι έχουν την ευθύνη σχεδιασμού της «ψηφιακής Κρήτης» επιβάλλεται να εντάξουν στις προτεραιότητες των χρηματοδοτήσεων τη συντήρηση, ανανέωση και βελτίωση των ψηφιακών

εφαρμογών που έχουν δημιουργηθεί. Τα ψηφιακά αυτά εργαλεία είναι αναγκαίο να αντιμετωπίζονται ως ζωντανοί οργανισμοί που η επιβίωσή τους προϋποθέτει συνεχή τροφοδοσία και μέριμνα και όχι ως άυλα μνημεία γνώσης που εναποτέθηκαν άπαξ στον κυβερνοχώρο και κατόπιν αφέθηκαν στην τύχη τους.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ